

С.Ә.Рахымберлина

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Бейресми есімдердің тарихи негіздері**

Мақалада бейресми есімдердің, нақтырақ айтқанда, бүркеншек және лақап есімдердің тарихи негіздері қарастырылды. Тарихи даму барысында адам есімдері де өзгерістерге ұшырап отырады. Зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, мақала авторы қазақ тіліндегі бейресми есімдердің қалыптасу тарихын барлауға талпыныс жасады. Халық ауыз әдебиеті үлгілерінен алынған тілдік материал негізінде қазақша бүркеншек және лақап есімдерді талдау барысында кісі есімдерінің ұлттық болмыс пен ұлттық сананың маңызды бөлігі болып табылатынын дәлелдеді.

Кілтті сөздер: есім, кісі есімі, төл есім, бейресми есім, бүркеншек есім, лақап ат (есім), антропонимика, есімдер тарихы, тарихи кезең (дәуір), ұлттық болмыс, ұлттық сана.

Жалпы ономастика сияқты, антропонимиканың да бірінші заңдылығы — оның тарихилығы. Зерттеушілердің атап көрсеткеніндей, тарихтан тыс ешқандай құбылыстың болуы мүмкін емес. Себебі бүгінгі жаңалық — ертеңгі тарих. Тарихтың қозғаушы күші адам болғандықтан да, адам өмір сүрген кеңістік пен уақыт адамзат тарихының бір беті. Ұлттың ұлт болып қалыптасуына себепші факторлардың негізгісі — тіл десек, тілдің ауқымды бөлігін құрап отырған есімдер ұлттық ерекшеліктің негізін құраушы фактордың бірі. Халықтың тарихымен біте қайнасып келе жатқан есімдер тарихы түрлі қоғамдық-саяси, шаруашылық-экономикалық, мәдени-тұрмыстық жағдайларға байланысты өзгерістерге ұшырап, сонда да болса, өзінің табиғатын бар болмысымен сақтап отырады. «Әр тарихи кезеңдегі қоғамдық формацияның сол кездегі тілдік, мәдени ортаның өзіне тән ономастикалық бірліктер репертуары болғандығы белгілі. Кез келген онимдік атаудың артында үлкен фондық білім жасырын тұр, алуан түрлі энциклопедиялық ақпараттар желісімен байланысты болып келеді. Мәселен, көне түркі жұртына ортақ Білге бабаның, берідегі Абай, Сүйінбай, Махамбет т.б. есімдері немесе Ордабасы, Аңырақай сияқты топонимдер төңірегінде қаншама аялық білім бар десеңші!» — деп атап көрсетеді ономаст-ғалымдар [1].

Есімдердің тарихына байланысты ғалым-зерттеушілердің еңбектеріне жасалған талдау нәтижесі және халықтың бай ауыз әдебиетінің мысалдары алғаш лақап есімдердің пайда болғанын дәлелдейді. Бірақ ол қазіргі біздің түсінігіміздегі лақап есімнен сәл басқа. Ұқсастығы — оның да қазіргі лақап есімдердей тұр-тұлға мен мінез ерекшеліктерін көрсететін есім екендігі болса, айырмашылығы — қазіргідей кісінің төл есіміне қосымша есім емес, негізгі есім болғандығы. Аңыз-ертегілердегі Дәу, Қаңбақ шал, Жезтырнақ, Көлтаусар, Желаяқ, Таусоғар, Шық бермес Шығайбай, Жиренше, Төстік, Жалмауыз сияқты «сөйлеуші есімдер» бұған куә. Белгілі антропонимист-ғалым Т.Жанұзақов халық ертегілеріндегі Тонқылдақ, Шіңкілдек т.б. халық ойынан, шексіз қиялынан туған қойылған лақап аттар екенін айтады [2; 77].

Адамдар ұжымдық одаққа біріккенге дейін де бір-бірін ажырату, айыру үшін бойындағы көзге алғаш іліккен ерекшеліктері негізінде лақап есімдер қолданылуы мүмкін. Ұлттық тарихтың алғашқы деректері — шежірелерден аталған құбылыстың нышандарын байқауға болады: «Қазақ құрамына енген қыпшақтар шежіре бойынша негізінен Қарақыпшақтың ірі-ірі бес атасынан (*Ұзын, Бұлтың, Көлденең, Қарабалық, Торы*) бөлінеді («Қазақ шежіресі»).

Тарихтың қай кезеңінде де тілімізге екі құрылымды есімдер жүйесі тән болғаны белгілі. Бірі — кісінің өз есімі болса, екіншісі — не әкесінің аты, не ру, ата-тегі, не шыққан жері, не қызмет-мансабы, титулы, не қандай да бір қасиеті негіз болған лақап есімі. Ел басқарған хан мен сұлтан, ел мен жерді қорғаған батыр, ел тағдырын шешкен би мен шешен есімдері бұған дәлел: Мөде қаған, Білге қаған, Өз Тәуке, Абылай хан, Еңсегей бойлы Ер Есім, Қанжығалы Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Мәшһүр Жүсіп, Бауыржан Момышұлы т.б.

Кеңес дәуірінде жалпыға міндетті саналған үш есімді жүйенің тілімізде толық мәнінде қолданыс таппағаны белгілі. Өйткені қандай да болмасын есімдер жүйесінің күрделенуі — есімдердің ажырату, айыру қызметтерінің әлсіреуінен туатын қажеттілік. Қатал канонизация ұсынған шектеулі есімдер тізімі мұндай қажеттілікке көптеген тілдерді, оның ішінде орыс тілін де алып келді. Орыс ғалымдарының есімдердің ең басты қызметі — айыру қызметін үш есімді жүйенің өзі атқара алмауға

айналғанын, тек Мәскеудің бір өзінде ғана мың Иван Иванович Ивановтардың бар екенін, бұл мәселені шешудің жолдарын ұсынған пікірлері — осыған куә [3]. Мұсылман дінінің келуімен тілімізге араб есімдері көптеп енгенімен, арнайы шектеу қойылмағандықтан, төл есімдеріміз де кең қолданыс тауып отырды. Қандай да бір шағын ортада күнделікті қарым-қатынас барысында адамның не өз есімінің, не лақап атының қолданылуы жеткілікті болды. Себебі тіліміздегі есімдердің бай қоры бұл қажеттілікті толығымен орындай алды деуімізге болады. Абай, Жамбыл, Махамбет, Исатай т.б. есімдер ұлттың когнитивтік санасынан берік орын алып, қосымша есімді қажет етпей-ақ қолданыла береді. Есімдердің жеке қолданылуы есім бойындағы энциклопедиялық ақпараттың молдығы, көпшілікке танымалдығы сияқты факторларға тікелей байланысты (қазіргі кезде атақты өнер иелерінің халыққа кейде өз есімімен, кейде бүркеншік есіммен танылуы осының айғағы. Мысалы, *Роза, Мақпал, Бүркіт* т.б.).

Кез келген есімнің тарихы белгілі бір кезеңнен бастау алып, өз дамуында түрлі сатылардан өтеді. Қоғамдық формация, түрлі әлеуметтік жағдай, ұлттық ерекшелік, мәдениет жаңалықтары есімдердің барлық түріне өз әсерін тигізбей қоймайды. Тіліміздегі есімдердің тарихы арқылы бейресми есімдердің өз дамуында қандай сатылардан өткенін байқауға болады. Көпшілікке мәлім, Т.Жанұзақов қазақ есімдерінің тарихын төрт дәуірге бөліп қарастырады. Бұл көне түркі дәуірінен кеңес дәуіріне дейінгі мерзімді қамтыса, зерттеуші Ү.А.Мұсабекова еліміздің егемендік алып, қоғамның өзгеруімен қоса өзгерген сана жемісі — 90-жылдардан бергі есімдерді бір дәуір, яғни қазақ есімінің V дәуірі деп атайды [4]. Аталған бес дәуір кісінің тек өз есімдері ғана емес, бейресми есімдерге де қатысты.

I-дәуір көне түркі заманын, яғни, V–VIII ғасырлардағы антропонимдерді қамтиды. Түркі антропонимиясы сөз болғанда айналып өте алмайтын бір мәселе — түркі халықтарындағы есімнің ауысып отыруы туралы деректер. «Тюрки не носили одного и того же имени от рождения до смерти, как европейцы. Имя тюрка всегда указывало на его положение в обществе. Мальчиком он имел кличку, юношей — чин, мужем — титул, а если это было хан — то титул менялся согласно удельно-лестничной системе» [5; 89]. Осы орайда жазушы Қ.Салғараұлы Түрік қағанатының атақты Мухән қағанының төл аты — Құшу, жігіт кезіндегі аты — Сыдоу (Сыжин), елге танылған аты — Иәнду (жеңімпаз), мансапқа ие болғандағы аты — Кигін Муюй-хан, ел билеушісі болғандағы аты — Мухән қаған болғандығын айтады [6]. Қазақ есімдерінің тарихын жан-жақты зерттеп-зерделеген ғалым Т.Жанұзақов мұның негізінің көне түріктердің қоғамдық мемлекеттік құрылысы мен ішкі тарихи жағдаяттарында жатқанын айтады [2; 35].

Ғалымдардың зерттеулеріне назар аударсақ, есімнің ауысып отыруы тек түркі халықтарында ғана кездеспейтінін, бір-бірінен қашық орналасқан, бір-бірімен алыс-берісі, яғни қатысы жоқ елдерде де осы дәстүрдің белең алғанын байқауға болады. Батыс Африкадағы моси негрлер тайпасында жасөспірімдер үлкен өмірге дайындалу үшін бөлек өмір сүреді. Осы кезде олар жаңа ат алып, оны өздерінен басқа ұстаздары ғана білетін болады. Ересек болған кезде де басқалар жоқта ғана бірін-бірі осы есімдерімен атайтын болған. Тәжіктер бала кәмелетке толғанша өз есімін атамай, шартты атпен жүрген. Қытайда, Жапонияда, Кореяда жас ерекшеліктеріне қарай есімдер де ауысып отырған [3; 21].

Есімнің өзгеріске ұшырауына әсерін тигізуші бірнеше факторды атауға болады. Ең негізгі себебі — есімнің құдіреттілігіне деген сенім. Адам (жан) мен оның есімінің арасындағы байланыс тән мен жанның байланысынан да күшті, адамның тағдырына жауапты бірден-бір күш деген ой саналарын билеген бабаларымыз есімнің құпия сақталуына бар күштерін салған. Осы құбылыстың монғол тіліндегі көріністері туралы Н.Л.Жуковская: «Есімді ауыстырудың тамыры өте ескі дәуірлерден басталады. Есім иесін зұлым күштерден аулақ ұстау үшін есімді атамайтын шамандық дәстүрге байланысты болған. Монғол қоғамының таптарға жіктелуі кезінде аристократия мен халық арасында түрліше көрініс тапты. Қатты аурудан жазылғаннан кейін үстем тап өкілдерінде титул бойынша атауға, халық арасында есімін өзгертуге, баланың өлімі жиі кездескен отбасыларында сүйкімсіз, нашар есімдермен атауға әкелді», — дейді [7; 10]. Сол сияқты қалыптасқан дәстүрге байланысты есімдерге табу салу, атамау. Ол қазақ қоғамында әйел адамның күйеуінің туған-туыстарының есімдерімен байланысты. Есімнің ауысуына қандай жағдай әсер етпесін, ең басты ұстаным — есім бойындағы ақпараттың молдығы, сол арқылы аталушының кім екендігінің тез де дәл анықталуы. Яғни есімнің ажыратушылық қызметінің мүлтіксіз атқарылу кепілдігі.

Көне түркі ономастикасын зерттеуші В.У.Махпиров адамның өз атының бұл ескерткіштерде мүлдем аз кездесетінін айта келіп, аталмыш қоғамдағы басты антропонимикалық категориялар ретінде ер аты, ру аты, династиялық есім, титул сияқты түрлерін көрсетеді: «Типичными персонифицированными титулами в древнетюркском обществе являются компоненты антропонимов

тюркских каганов: *Иль-каган* — титул Бумин кагана, *Эльтериш каган* — персонифицированный титул Кутлука, основателя тюркского каганата, *Капаган-каган* — тронный титул Мочжо, брата Эльтериша, *Богю-каган* — уйгурский правитель, принявший манихейство и проч. Персонифицированные титулы правителей были известны многим историко-культурным типам общества (ср.: имена русских правителей — Ярослав Мудрый, Иван Калита, Иван Грозный и проч.) [8]. Н.В.Подольская соңғы есімдерді «прозвище возвеличивающее», яғни адамның ерекше қасиеті мен қызметін көрсететін мелиоратив лақап есім, деп қарастырады [9]. Біз де осы пікірді қолдаймыз.

Түркі халықтарының өмірі мен тарихын, этнографиясын көп зерттеген ғалым Л.Н.Гумилев басқа ел тарихшыларының түркі тарихына қатысы бар мәліметтерінде түркі есімдері танымастай болып өзгеретінін, көбіне титул кісі есімі орнына қолданылатынын баса көрсетеді [5; 89].

Есімнің қоғамдық қызметі қоғам мүшелерін атау және бір-бірінен ажырату болса, көне түркі ономастикасында осы міндетті орындау «басқа есімдерге» жүктелді. Ол — адамның (азаматтың) алғашқы ерлік қадамын көрсететін «ер аты», шен-дәреже, лауазымының көрсеткіші — «титул», бойындағы ерекше қадір-қасиет не кемшілік — «лақап», руы, ата тегі, туған, шыққан жері, айналысатын ісі, қызметі. Есімнің неғұрлым көп болуы — есімінің ұрпақтан ұрпаққа тарауының, жетуінің негізі деген түсінік болған.

Лақап араб тіліндегі «титул, атақ-шен» емес, орыс тіліндегі «прозвище» қызметін атқарады, көне түркі жазба ескерткіштеріне зерттеу жүргізген ғалымдардың деректері осыған саяды. Түрлі титулдарды білдіретін есімдерді лақап есімдерге жатқызуға бола ма, әлде өздері ерекше бір топты құрай ма, осы арасын ажырату үшін көне деректерге, ғалымдардың ой-пікірлеріне назар аударайық.

Көне түркі жазба ескерткіштері деректері жоғарыдағы аталған есімдердің алғашқы үшеуінің жиі кездесетінін көрсетеді. Бала 10–12 жасқа жетіп, алғашқы ерлік қадамынан өткеннен соң «ер атына» ие болады. «Ер аты» — көне түркі антропонимиясындағы жиі әрі кең қолданыста болған есімнің түрі. «...оно выходило за рамки не только семейно-родовой общности, но и за рамки племени и распространялось на все войско и, следовательно, на все государство» [10; 32]. «Ер аты» туралы мәліметті ауыз әдебиеті нұсқаларынан да, ғалымдардың зерттеу еңбектерінен де жиі кездестіруге болады. Осындай бір дерек Орхон өзені бойынан табылған Күлтегінге арналған ескерткіштің үлкен жазбасында беріледі: «Он йашта, Умаі таг егим қатун кутыңа інім Күлтігін әр ат болты» (Он жаста, шешем Құдайдай қатынның бағына, інім Күлтегін ер атанды) [11; 177].

Ә.Марғұлан «Ежелгі жыр-аңыздар» еңбегінде Манас есіміне қатысты «Ұлан бірінші ерлік қадамын өткенше (бас кесіп, қан төккенше) оған ат қойылмайды. Оғыз бен қыпшақтарда, тағы басқа түркі тайпаларында ұлан қаһармандық көрсетпейінше — оған ат қоймаған. Манас та 12–14 жасқа дейін шартты атпен жүрген (Бокмұрын, Итбай т.б.)» дейді [12]. Яғни «ер аты» — жас баланың азамат, жігіт болуының көрсеткіші. Қиын-қыстау, жаугершілік заманда сапқа қосылған әрбір жауынгер-сарбаздың орнының қандай екені түсінікті. «Можно предположить, что в отмеченных случаях сохранились отголоски древних обрядов посвящения» [10; 22].

Титул мен лақап ат және кісінің шын атының әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері, араларындағы байланысты анықтау — көне түркі антропонимикасындағы күрделі мәселе. Көне түркі тарихы мен мәдениетін зерттеуші В.В.Радлов, С.Е.Малов, Н.А.Баскаков, И.А.Батманов, тағы басқа ғалымдар еңбектерінде Орхон-Енисей, Талас т.б. ескерткіштер жазбаларында кездесетін антропонимика материалдарына қатысты өз көзқарастарын білдіріп отырған. Көпшілік жағдайда есімдердің этимологиясы сөз болғандықтан, ғалымдардың этимология туралы ойларына тоқталмай-ақ, Т.Жанұзақовтың пікіріне сүйенгенді жөн көріп отырмыз.

Т.Жанұзақов жазба ескерткіштердегі есімдерді құрылымдық типіне қарай төрт топқа жіктейді: дара тұлғалы, туынды тұлғалы, екі құрамды және көп құрамды. Есімдердің соңғы екі түрінің компоненттері *улыг, тутук, алт, тіріг, кулуг, куч, тегин, ынамчы, каган, кан, баг, билге, бори, барс* т.б. болып келетініне, бұл сөздердің көне түріктер қоғамында әлеуметтік-саяси терминдер ретінде қолданылып, сол кездегі адамдардың қоғамдағы орнын, титул, атақ-дәрежесін көрсеткенін, ал күрделі есімдермен қатар тұрғанда ол адамның ерлік, батырлық қасиетін т.б. ерекшелігін білдіретін эпитет ретінде де жұмсалғанына тоқталады [2; 32]. Ғалымның бұл пікірін 1897 жылы Селенга өзені бойында табылған Тоныкөкке арналған ескерткіштегі жазулар айғақтай түседі: «*Bilqa Tонуquq ban ozum...*» [11; 61–64].

Титул, атақ-шенді адамның белгілі бір қоғамдағы дәрежесі, қызметтік лауазымы деп қарастырсақ, ал эпитет оның бойындағы адами қасиеті, ерекшелігі. Екі арасын айыруда И.А.Батмановтың пікірі көңілге қонымды. Шен, дәреже, титул, атаққа тән деп: *кам, баг, бай, тегин,*

чур (ең жоғарғы титулдардың бірі), *тутук* (ру басы), *саңун* (қолбасы), *ыначы*, *катун* (ханзада, бикеш) тәрізді сөздерді жатқызса, эпитеттерге *бори*, *барс*, *билге* сөздерін жатқызады [13].

Осы орайда түсініктеме бере кететін бір жайт бар. Араб тіліндегі «лақап» сөзі атақ, шен-дәреже, титулдың көрсеткіші екендігі мәлім. Екеуінің де негізінде адам бойындағы ерекшелік, басқаға ұқсамайтын даралық қасиеттер жатқанына қарамастан, түркі руникалық ескерткіштерін зерттеушілер титулды бөлек, ал лақап есімді бөлек қарастырады. Десек те, осы екі арадағы шекараның өзінің анық болмауы, бір есімнің бірде титул, бірде лақап деп көрсетілуі жиі кездесіп қалады. Деректерде Білге ханның батылдығы мен ержүректігі үшін «*Богю*» (батыр) лақап есімін алғандығы айтылады. Ал, «*Білге*»-нің өзі жоғарыда көрсетілгендей, «ақылды», «дана» эпитетінен жасалған лақап есім. Бұдан атақты ханның бойындағы ерекшелігіне, іс-әрекетіне сай бірінен соң бір лақап есімдермен аталып отырғанын байқаймыз.

«Жазба ескерткіштерде және басқа деректерде негізінен мемлекет қайраткерлерінің титулдары мен лақап аттары көрсетілген. Олар: Тоныкөк, Білге хан, Күлтегін, Қапаған хан т.б. Бұлар шын аттар емес — лақап аттар. Бұған ескерткіштердегі материалдар толық дәлел. Онда лақап есім, болмаса титулдар қандай жағдайда, не себептен берілгені анық айтылған». Т.Жанұзақовтың пікірінше, *Тоньюкук* (Тоныкөк) есімі «тон», «тоң» — «ұлы», «күшті», «зор», ал «юкук>кук>кок>көк» мағынасында, сонда Тоньюкук «ұлы көк», «көк тәңірі» деген мағынада қолданылған лақап ат болуы мүмкін» [7; 35].

Қорыта келгенде, лақап есімдер тарихының алғашқы дәуірі өзінің тарихи фактілерінің байлығымен, құнарлылығымен, жемістілігімен ерекшеленеді. Сөз болған есімдер топтарының (ер аты, титул, лақап) бәріне ортақ белгі — жас ұланның алғашқы ерлік қадамынан бастап өмірінің соңына дейін серік еткен даналық, алғырлық, батылдық, өткірлік, қайсарлық, ақылдылық, тапқырлық т.б. қасиеттері екендігін көреміз. Ер атының да, титулдың да, эпитеттің де лақап есім шенберіндегі есімдер екендігі, бойларында осы есімге қатысты белгілердің барлығы байқалады. Өмірдің әр сатысына лайық қадір-қасиетімен ерекшеленген ата-бабаларымыздың соған сай атақ-дәрежені иемденіп, сол атақ-дәреже ұрпақтан-ұрпаққа есім түрінде жеткені анық.

II-дәуір орта ғасыр дәуірін, яғни X–XVII ғасырларды, қамтиды. Бұл дәуір мұсылман дінінің кіруімен, соған байланысты ұлттық антропонимияға араб, парсы есімдерінің көптеп енуімен ерекшеленеді. Осы кезеңде төл есімдерімізбен бірге араб тілінің есімдер жүйесі де кең қолданыс тапты. Есім тек қоғамдық емес, әлеуметтік те белгі. Сондықтан да есімдер жүйесіндегі өзгеріс (күрделенуі, толығыуы) алдымен үстем тап өкілдерінің, бай-манаптардың есімдерінен көрініс табады. Осыған байланысты В.А.Никонов орыс бай-феодалдарының фамилиясын екі не көп құрамды етіп күрделендіру, сол арқылы өздерін жоғары сословие өкілі етіп көрсету үшін неге болса да дайын болғандықтарын айтады. Т.Жанұзақов бұл қоғамдағы үстем тап өкілдерінің есімдерінің құрылысы мен лексикалық номинациясынан екі түрлі ерекшелік аңғарылатындығына назар аударады. Біріншісі — хан, сұлтандардың есімдерінің басым көпшілігі араб-парсы сөздерінен қойылса, екіншісі — олардың компонентінде сословиелік титулдардың болуы. Бұған басты себеп, XV–XVIII ғасырдағы қазақ қоғамында феодалдық және шаруалар табының болуы еді [2; 50].

Осы дәуірде мұсылман дінінің кіруімен алғашында үстем тап өкілдерінің ортасында араб тілінің есімдері қолданыс таба бастады. Арғы ата-бабаларымыздың араб есімдер жүйесі негізінде аталғандықтары туралы деректер көп. Көп құрылымды деп саналатын араб тіліндегі есімдер жүйесіндегі сегіз түрінің бесеуі міндетті түрде айтылуға тиіс болса, үшеуі ерекше жағдайларда ғана қолданылған. Осы сегіз атаудың өз есімінен (*ism`alam*) басқасының бәрі адамды әр қырынан көрсетеді. Олар: *kunyah* — туыстық қатынасты білдіретін есім; *nasab* — ата-тегіне байланысты генеалогиялық есім; *lakab* — титул, дәріптеуші эпитет, атақ-дәрежені білдіретін есім; *nisbah* — этникалық және географиялық қатынастарды білдіретін есім; *ism mansab* — мамандығына (қызметіне) байланысты болса, *takhallus* — поэтикалық есім, ал соңғысы — *антономасия*.

Отырар (Фараб) ойшылдарының ең атақтысы, ең мәшһүрі, топжарғаны, Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз», «Шығыстың Аристотелі» атанған ұлы ғұламаны кейінгі ұрпақ Әбу Нәсір әл-Фараби есімімен таниды. Ұлы бабамыздың толық аты-жөні *Әбу Нәсір Мұхаммад бин Мұхаммад бин Тархан бин Узлағ әл-Фараби*. Ғалым Ә.Дербісәлиевтің көрсетуі бойынша, араб елдерінде құрметті кісіні әдетте үлкен ұлының (қызының) атына қарап «Әбу Нәсір» (Нәсірдің әкесі), «Әбу Халил» (Халилдың әкесі), «Умм Зайнаб» (Зейнептің шешесі), «Умм Халида» (Халиданың шешесі) деп атайды. Одан кейін ғана өз есімі, сонан соң әкесінің аты, соңынан туған жерінің аты беріледі. Яғни, Әбу Нәсір Мұхаммад — өз аты, әкесінің ныспысы да Мұхаммад, бабасының есімі Тархан, арғы атасы Узлағ

(Ә.Дербісәлиев). Анықтай кететін бір жайт, жоғарыдағы пікірге сүйенсек, онда өз аты тек Мұхаммад қана болуы керек те, ал «Әбу Нәсірді» Нәсірдің әкесі деп түсінуіміз қажет. Ғалым бұл жайлы: «Біз әзірше қазақ жерінен шыққан Әбу Нәсір әл-Фараби сияқты ұлы ғұламаның ұрпағы жайлы біле бермейміз. Қолымызда ондай жазба дерек жоқ», — деп түсінік бере кетеді [14].

Осы дәуірде Махмұд Қашқари, Жүсіп Хас Хажыб Баласұғын, Қожа Ахмет Йассауи, Майқы секілді ұлы тұлғалар өмір сүріп, қызмет етті. Аталған есімдер құрамындағы Қашқари — нисба, Хас хажыб — лакаб (атақ), Қожа — дін таратып, уағыздаушылық қасиетіне орай берілген атау болып табылады.

Сол сияқты Мұхаммед Заһир ад-Дин Бабырдың (1483–1530) тарихи-мемуарлық «Бабырнама» атты шығармасында кісі есімдері, оның өзгеріске түскен басқа түрлері жиі кездеседі. Мысал келтірсек: «Қыздың тұңғышы — Рабиға Сұлтан бике, оны Қаракөз бике деп атайтын... Сұлтан Ахмет мырзаның екінші қызы — Салиха Сұлтан бике, Ақбике атанған» <...> «Қожа Маулана-и Қазидің шын есімі Абдолла, бірақ ол жалған есіммен танымал еді» <> «...Салах деген атпен мәлім болған Қамбар Әли» <...> «Шәһ Гариб мырза Ғариби деген лақап есіммен диуан құрастырған» <...> «...Қапақ мырза оның шын аты Мұхаммед Мұхсин» <> «Әбу Саид хан Дармиан деген болды. Ол айқас үстінде мырзаға ат тартты ма, әлде мырзаға қатер туғызған жауды қуып жетті ме, ол жағын білмеймін, әйтеуір осындай лақап аты бар еді» [15] т.б. Алғашқы есімдерді табу қойылған есімдер десек, соңғылардың түрлі уәжге негізделген лақап есімдер екені айқын.

Есімдердің *III дәуірі* XVII–XIX ғасырларды қамтиды. Бұл кезең қазақтың алғашында жоңғар басқыншыларына қарсы, кейін Қоқан хандығына қарсы күрес жылдарымен сипатталады. Халық арасынан шыққан атақты хандар, қолбасшылар мен батырлар есімдері ауыздан ауызға тарап, ерлік істері жыр-дастандарға өзек болды. Олардың батырлық, ерлік, әулиелік қасиеттерін дәріптеуде аңызға бергісіз әңгімелер айтылып, халық қойған есімдерімен аттары шықты: Абылай, Қабанбай, Дарабоз, Әулие, Мүйізді Өтеген, Он сан орта жүзге ұран болған Ер Олжабай, Қанжығалы Қарт Бөгенбай, Балуан Нияз т.б. *Абылай хан /Әбілмансұр/* туралы: «1733 жылы Ерейменде болған шайқаста жауға «Абылайлап» ат қойып, «кірген жерін тесік қып, шыққан жерін есік қып, үш кіріп, үш шыққанда, қалмақ іріген ірімшіктей тозады». Ерлікпен көзге түскен жігіттің Шыңғысхан тұқымы екені белгілі болып, өзіне лайық құрметке бөленеді. 1734 барыс жылы Абылай деген есіммен хан сайланады. Әбілмансұрдың Абылай деген есіміне заңдылық берген Әбілмәмбет хан. Ол осы соғыста ғаламат ерлік танытқан жігітті шақырып алып, «Абылайлап» шабуының мәнісін сұрайды. Бұл әңгіме жайында Көкбай ақынның Абайдың тапсырмасымен жазылған дастанында айтылған:

*Шырағым, неге шаптың «Абылайлап»,
Босады жүйкем қатты ағамды ойлап.
Әкең кім, ел-жұртың кім, туганың кім?
Жөніңді бастан-аяқ айтшы жайлап,
Бала айтты: «Қазақ-қалмақ ерегесі,
Мұндайда ердің қозар делебесі
Қысылған соң аузыма түсіп кетті
Атам — Абылай, мен болам немересі», —*

делінген тарихи деректер мен дастандарда («Бөгенбай дәуірінің қаһармандары»).

Ғалым-антропонимист Т.Жанұзақ осы дәуірде әке аты мен фамилияның пайда болып, көп салалы антропонимдік типтің негізінің қаланғанын айтады [2].

Есімдердің *IV дәуірінде* Кеңес өкіметінің орнауымен қоғамдық-саяси өмір де, әлеуметтік өмір де жаңалықтарға толы болды. Қазақ есімдер жүйесінде орыс тілінің әсері көрініс бере бастады. Осы дәуірде баспасөздің дамуымен қазақ бүркеншік есімдері пайда болып, қолданысқа түсе бастады. Қоғам қайраткерлерінің, жазушы-журналистердің ішінде бүркеншік есімді пайдаланбағаны кемде-кем болды және осы кезең бүркеншік есімдердің жемісті қолданылуымен сипатталады. Ақын-жазушылар Ш.Құдайбердиев, С.Сейфуллин, Б.Майлин, М.Әуезов, Алаш қайраткерлері Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, тағы басқалар бір емес, бірнеше бүркеншік есімдерден пайдаланды. Бұл есімдерді пайдалану түрлі қоғамдық-әлеуметтік және саяси-мәдени жағдайлардан басқа, автордың жеке өміріне қатысты да болды.

Кісінің төл есімі секілді лақап есімдердің ұлттық сипаты солғындап, орыс тілінің әсерімен пайда болған қосалқы есімдер кең қолданыс тапты.

V дәуір XX ғасырдың 90-жылдарынан бергі қазақ елінің тәуелсіздік алған кезеңімен сәйкес келеді. Ұлттық рух қайта өрлеп, санадағы, қоғамдағы өзгерістер есімдер жүйесіне де әсер етпей

қоймады. Қазақтың төл есімдері ұлттық антропонимиядан берік орын алып, қоғам қайраткерлерінің есімдері белсенді түрде қойыла бастады. Зерттеуші Д.К.Боранбаеваның Алматы қаласындағы 1998 жылы туылған балалардың есімдеріне жасаған сараптамасының нәтижесі осының дәлелі: барлығы 5416 баланың 2829 ер бала, 2587 қыз бала болса, ер балаларға ең жиі қойылған есім — Темірлан (76), Әлішер (68), Санжар (52) Шыңғыс (49), ал қыз балаларға Аружан (107), Әйгерім (93), Айдана (71) екен. Зерттеуші атақты тарихи, қоғам қайраткерлері есімдерімен (Абай, Әбілқайыр, Абылай/Абылайхан, Әл-Фараби, Амангелді, Жәңгірхан, Заманбек, Қасымжомарт т.б.) қатар ер балаларда Мұхамед және Ар-, Ел- антропотүбірлерінен жасалған есімдердің жиі қойылатынына назар аударады [16]. Осы кезеңде бейресми есімдердің қолданылуында өзіндік ерекшеліктер байқалады. Мемлекеттің саяси өміріндегі демократия, жариялылық бүркеншік есімдердің қолданылуының азаюына әсер етсе, ұлттық сипаты айқын лақап есімдердің кең қолданысқа түсуіне жағдай туғызды. Бүркеншік есімдер саяси не әлеуметтік себептерге қатыссыз, көбіне автордың өз өміріне оқырманның назарын аудару мақсатынан туып, қолданысқа түсіп отырады.

Есімдердің тарихи, қоғамдық-әлеуметтік негізін қарастыру есімдердің пайда болуы, қолданылу сипаты сияқты ең алғашқы мәселелерден басталатынын көреміз. Адамзат тарихы өз дамуының әр сатысында есімнің жаңа түрлерін ойлап тапты және қолданысқа түсірді. Оның негізгі себебі — қарым-қатынасқа деген қажеттілік. Адамдар арасындағы қатынастардың күрделенуі — ортақ шаруашылықтың болуы, тайпа, одақтарға бірігу, сыртқы жауларға қарсы тұру тілдің, сол арқылы атау, ат қоюдың қажеттігін сездірді. Атау беру айнала қоршаған ортаны танып-білудің әліппесі, бастауы болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасының зерттелуі, болашағы мен жетістігі // Ономастикалық хабаршы. — 2005. — № 2 (4). — 4-б.
- 2 Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы (лингвистикалық және тарихи-этнографиялық талдау). — Алматы: Ғылым, 1971. — 218 б.
- 3 Никонов В.А. Имя и общество. — М.: Наука, 1974. — 276 с.
- 4 Мусабекова У.А. Мотивационный аспект антропонимов казахского и русского языков: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Алматы, 1996. — 27 с.
- 5 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. — М.: Наука, 1967. — 513 с.
- 6 Салғараұлы Қ. Түрік әлемі. Тарихты қайта пайымдау. — Астана: Елорда, 2000. — 240-б.
- 7 Жуковская Н.Л. Заметки о монгольской антропонимии // Ономастика Востока. — М.: Наука, 1980. — 285 с.
- 8 Махпиров В.У. Особенности функционирования древнетюркских антропонимов // Вопросы антропонимики. — Вып. 1: Сб. ст. — Алматы, 2003. — С. 84.
- 9 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. — М.: АН СССР, 1988. — С. 115.
- 10 Урманчиев Ф. Имя эпического героя // Советская тюркология. — 1986. — № 4. — С. 22-33.
- 11 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. — М.: Изд-во АН СССР, 1951. — 451 с.
- 12 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. — Алматы: Жазушы, 1985. — 367 б.
- 13 Батманов И.А. и др. Современная и древняя Енисейка. — Фрунзе, 1952. — С. 93.
- 14 Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. — Алматы: Рауан, 1995. — 237 б.
- 15 Мұхаммед Заһир ад-Дин Бабыр. Бабырнама. — Алматы: Жалын, 1990. — 327 б.
- 16 Боранбаева Д.К. Статические сведения об именнике детей из казахских семей. (На материале данных архивов ЗАГС г.Алматы за 1998 г.) // Вопросы антропонимики. — Вып. 1. — Алматы, 2003. — С. 7-18.

С.А.Рахымберлина

История развития неофициальных собственных имен

В статье рассматривается история развития неофициальных собственных имен, а именно псевдонимов и прозвищ в казахском языке. История развития собственных имен, тесно связанная с историей народа, под влиянием различных общественно-политических, экономических, культурно-бытовых условий может подвергаться изменениям. На основе исследований ученых по проблемам развития официальных собственных имен автор статьи пытается определить этапы развития неофициальных имен в казахском языке. Анализируя конкретные примеры из произведений устного народного творчества, представляет богатый языковой материал, содержащий казахские псевдонимы и прозвища, а также доказывает место собственных имен, составляющих значительную часть языка и основу национального бытия и сознания.

In this article will told opinions of scientist-researchers and examples of rich spoken public creative activity about development of unofficial names of persons in Kazakh language which very involved with history of Kazakh nation. The main factor to shaping the nation — it is language, for language it is name — the main nation differences We saw how influenced different acts to appearance new names like development of histories mankind in each stage as public structure, different political positions, national particularity, news of the culture and etc. And the main reason is — necessity to contact. Analysing concrete examples from product spoken public creative activity, author presents the rich language material, containing Kazakh pen names and nickname, as well as proves the place of the proper names, forming much of the language and base national life and consciousnesses.

ӘОЖ 821. 512. 161. 122

Ә.Т.Қожақметова

Қарағанды «Болашақ» университеті

Ахмет Байтұрсыновтың көсемсөзіндегі білім мәселесі

Мақалада әйгілі ғалым, әдебиеттанушы, тілтанушы «Ахмет Байтұрсыновтың көсемсөзіндегі білім мәселесі» қарастырылды. Ұлт ұстазының қазақ көсемсөзін қалыптастырудағы ерен еңбегі зерттеушілік тұрғыда зерделенді. «Қазақ» газетінде редактор бола жүріп Ахаң басылым бетінде халықты ағарту саласындағы мәселелерді жан-жақты талқылады. Өткен ғасырдың басында білім беру ісі қазақ оқығандарын қатты толғандырған мәселе болса, оған қатты шырылдап, қараңғыдан шығар жол іздеген Ахмет Байтұрсыновтың ұлт болашағы жолында жасаған қызметі сараланды.

Кілтті сөздер: XIX ғасырдың соңы, XX ғасыр басы, қазақ баспасөзі, қазақ халқы, қазақ публицистикасы, жанр түрлері, публицистика, ұлттық мемлекет, ұлттық тәуелсіздік, қоғамдық-әлеуметтік ой-пікір, ағартушылық көсемсөз, теңдік идеясы, қазақ баспасөзі, проблемалық мәселе.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзі қазақ халқының әлеуметтік, қоғамдық жағдайлары туралы мақалалар жариялай бастады. «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты», «Қазақ» газеттері мен «Айқап» журналы арқылы қазақ публицистикасы дүниеге келді. Әдебиетте де жаңа жанр түрлері өркендей бастады. Соның ішінде өркендеген, кең құлаш жайып, күрес құралына айналған публицистика болды. Күнделікті баспасөз беттерінде заманымыздың озық ойлы адамдарының отарлық езгідегі халқымыздың ғасырлардан бері жиналып келген, әбден пісіп-жетілген сыртқа шығарған толғанысқа толы мақалалары жарияланып отырды. Олар алдымен отарлық езгі жағдайында аяқ асты болған мүддені қорғай алатын, сол арқылы қазақ елінің прогресшіл ел қатарына енгізетін негізгі басты фактор — ұлттық мемлекет құру деп білді.

Қазақ халқының тарихында ұлы өзгерістер мен қиын-қыстаулар алып келген XX ғасырдың басында Ресейдегі қоғамдық-саяси оқиғалар ұлттық сананың өсуіне, қоғамдық ой-пікірінің әлеуметтік мәселелерге батыл араласа бастауына ықпал жасады. Ол отырықшылық пен көшпелілік, ел басқару ісіне араласу, жер және заң, ұлттық тәуелсіздік, дін, оқу-ағарту секілді заман алға тартқан күрделі мәселелерді жан-жақты көтеріп, халық мүддесі тұрғысынан шешуге талпынды. Осының